

УДК 354.81:658.562(477)

Д.В. Смерницький, кандидат юридичних наук,
заступник директора Державного науково-дослідного
інституту МВС України

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УПРАВЛІННЯ ЯКІСТЮ ВІДПОВІДНО ДО СТАНДАРТІВ СЕРІЇ ISO ПРИ РОЗРОБЦІ ТА ВИГОТОВЛЕННІ НАУКОВО- ТЕХНІЧНОЇ ПРОДУКЦІЇ: ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ

Розглянуто питання правового регулювання забезпечення управління якістю відповідно до стандартів серії ISO при розробці та виготовленні науково-технічної продукції.

Ключові слова: якість, управління якістю, стандарти, науково-технічна продукція, правове регулювання.

Рассмотрены вопросы правового регулирования обеспечения управления качеством в соответствии со стандартами серии ISO при разработке и изготовлении научно-технической продукции.

The article reviewed the question of legal regulation to ensure quality control, respectively, to the standards of ISO in the development and production of scientific and technical products.

Актуальність упровадження системи управління якістю за міжнародними стандартами серії ISO в умовах сьогодення є беззаперечною і не потребує обґрунтування, адже забезпечує не лише постійне покращення діяльності господарюючих суб'єктів (менеджменту, технологій, якості продукції тощо), а й підвищення їх конкурентоспроможності на вітчизняному і світовому ринках.

Споживати якомога якіснішу продукцію людство прагнуло ще з давніх часів. Критерієм якості продукції спочатку слугувало загальне сприйняття об'єкта: його форма, колір, зручність у використанні, довговічність в експлуатації тощо. Жодних норм щодо якості та безпеки продукції не встановлювали, споживачі поклалися на свій досвід при використанні однотипної продукції та на досвід попередніх поколінь. Поступово накопичений досвід став підґрунтям для висунення певних вимог до продукції, які мали закріплювати у відповідних нормативних документах. Майстри почали використовувати свої клейма та автентичні написи для засвідчення якості товару та зазначення його автора-творця, що було певною гарантією якості та відповідальності майстрів перед суб'єктами — споживачами продукції.

Через відсутність офіційно засвідчених (затверджених) норм (показників) визначення якості продукції (послуг, робіт) базувалося на порівнянні її з аналогічною продукцією (послугами, роботами). З розвитком сфери виготовлення певної продукції розвивалася і конкуренція між суб'єктами виробництва. Відповідного розвитку набувало і поняття її якості як поняття тих її властивостей, що подобаються

споживачеві. І як би не хотіли виробники змінювати критерії якості та способи виробництва своєї продукції, суспільний попит підштовхував їх до цього задля збереження позицій на ринку.

На сучасному етапі розвитку суспільства попри наявність різних систем, що забезпечують планування та розвиток виробництва, критерії щодо розвитку якості та безпеки продукції залишилися такими самими — це попит суспільства на продукцію. Звісно, нині є багато способів вплинути на цей попит, у тому числі й з метою маніпулювання потребами споживачів (наприклад, за допомогою реклами, зміст якої далеко не завжди гарантує належну якість і безпеку продукції, про що споживач дізнається лише після її придбання).

Існує думка, що якість продукції забезпечується завдяки впровадженню системи управління якістю: якщо на підприємстві діє система управління якістю, то продукція має бути якісною.

Проте система управління якістю прямо не гарантує певний рівень якості продукції. У Радянському Союзі якість продукції контролювали різні контролюючі підрозділи, що функціонували на підприємствах. Одними з найрозповсюдженіших були відділи технічного контролю, які проводили контрольні випробування виготовленої продукції та забезпечували перевірку її якості. У разі виявлення неякісної продукції її повертали на доопрацювання (йдеться про технічну продукцію), з'ясовували причини її неналежної якості, організовували усунення недоліків і проводили повторний контроль. Найякіснішу продукцію відзначали «Знаком якості».

Зазначений спосіб контролю якості продукції на останньому етапі виробництва має багато недоліків. Зокрема, визначення на кінцевому етапі виробництва неякісної продукції потребує чималих додаткових матеріальних, фінансових і людських ресурсів на її перероблення.

Звісно, найефективнішим способом уникнення такої ситуації є недопущення помилок упродовж усього процесу виготовлення продукції, тобто запровадження контролю на всіх етапах виробництва.

Контролювати технологічні процеси та забезпечувати їх проведення згідно з визначеними параметрами дозволяє система управління якістю, що є системою забезпечення належного виконання визначених виробничих процесів, а не системою підтвердження належної якості. Дотримання встановлених вимог під час виконання виробничих процесів дозволить виготовляти продукцію однакової якості.

Критерії якості продукції залежать від багатьох чинників: фінансового забезпечення, якості матеріалів і сировини, кваліфікації персоналу тощо. Отже, підприємство закладає основи якості продукції самостійно, незалежно від дії системи управління якістю на ньому. Система лише забезпечує дотримання однакових характеристик продукції та її відповідність встановленим критеріям якості.

Тобто система управління якістю гарантує виготовлення продукції заданої якості, на рівень якої у підприємства вистачає певних ресурсів (за будь-якого рівня якості, навіть незначного, система забезпечує сталий результат). У визначенні «система управління якістю» головним словом є «управління», а саме управління процесом виробництва для отримання заданих параметрів «на виході».

Загалом система управління якістю дозволяє:

— уникнути дублювання певних видів робіт (завдяки чіткому визначенню виробничих процесів та їх послідовності);

- зекономити матеріали, енергетичні та людські ресурси (за рахунок відсутності потреби у переробленні бракованої продукції, доцільно збалансованих технологічних процесів, ефективно розподілених людських ресурсів);

- заощадити кошти на виготовлення продукції (за рахунок економії матеріальних, енергетичних і людських ресурсів).

У підсумку за умов впровадження системи управління якістю продукція буде дешевшою, а отже, більш конкурентоспроможною. У цьому випадку контроль (аудит) передбачає не вжиття каральних заходів, а виявлення причин незадовільного виконання певного процесу та виправлення встановленого недоліку з метою подальшого забезпечення належного виконання відповідного процесу. Перехід від каральних до моніторингових функцій забезпечує більш відкрите ставлення персоналу до адміністрації підприємства, зникнення почуття провини (звісно, якщо недоліки не обумовлені персональними якостями працівника), виникнення почуття єдності усіх працівників установи щодо виконання завдання з виготовлення продукції, що підвищує результативність роботи та полегшує адміністрації завдання з організації та керування процесом виготовлення продукції.

Таким чином, система управління якістю навіть більше вигідна виробникам, ніж споживачам (на відміну від розповсюдженої думки про те, що таку систему запроваджують для забезпечення потреб споживачів продукції). Водночас завдяки конкуренції, яка примушує виробників удосконалювати виробничий процес, споживач отримує продукцію підвищеної якості.

Ще однією перевагою системи управління якістю є забезпечення безпечності продукції для людини та навколишнього середовища. Потрібно лише врахувати ці вимоги під час визначення виробничих процесів і складання їх описів.

Порушення норм безпеки продукції, встановлених у нормативно-правових актах, призводить як до адміністративної, так і до кримінальної відповідальності.

Отже, система управління якістю виготовлення продукції на виробництві є універсальною системою організації виробничого процесу, яка дає змогу визначити всі її етапи, уникнути дублювання, забезпечити контроль за визначеними процесами та отримати продукцію встановленої якості без бракованих виробів (або мінімізувати брак виробництва).

Відходячи від застарілих традицій Радянського Союзу щодо контролю продукції за кінцевим результатом, в Україні нині активно запроваджують систему управління якістю, у тому числі в науково-технічній сфері. При цьому такі системи повільніше впроваджують на державних підприємствах (через їх більшу інертність, повільніше оновлення організаційної і технічної бази виробництва тощо).

Упродовж історії існування проблеми якості продукції (робіт, послуг) сформувалося багато її визначень. Як зазначає С.М. Орехов, якість — це філософська категорія, тобто поняття з широким обсягом. Якість окремої одиниці продукції визначається її технічними характеристиками і потрапляє під дію технічних норм, які визначають науково обґрунтовані методи, прийоми, способи поводження з природними та штучними об'єктами, технологічними операціями та процесами. Технічні норми, що мають важливе соціальне значення, отримують закріплення у правових актах і набувають юридичної сили. Таким чином, якість стає правовою категорією. Його думка збігається із зазначеними тезами стосовно того, що «в умовах гострої конкурентної боротьби розвинуті країни світу сприймають якість продукції як імпе-

ратив їх комерційного успіху та джерело національного багатства. Якість визначає престиж держави, є основою для задоволення потреб кожної людини та суспільства, найважливішою складовою конкурентоспроможності» [1, с. 9].

Слушною є думка С.М. Орехова про те, що якість (йдеться, звісно, про технічну продукцію) визначається також технічними характеристиками. Однак технічні характеристики є лише одним із вагомих елементів поняття якості продукції. Тобто технічні характеристики, будучи складовим елементом поняття «якість», не визначають на 100 % якість продукції.

Не можна повністю погодитися з його визначенням якості продукції як комплексної категорії, сукупність властивостей якої юридично закріплена в національній і міжнародній нормативно-технічній документації і здатна задовольняти встановлені та передбачувані потреби споживачів [1, с. 14]. Адже, як зазначалося раніше, спочатку формуються уявлення споживачів про якість тієї чи іншої продукції і лише потім суспільство їх закріплює у нормативно-правових актах як загально встановлені певні критерії якості. Тобто не можна визначати якість продукції як спочатку юридично закріплену, адже тоді виходить, що юридично не закріплену, але визначену і визнану суспільством якість продукції не можна вважати якістю. Зрозуміло, що якість продукції не залежить від того, чи закріплено її юридично. Отже, якість продукції може бути юридично визначеною та юридично не визначеною. Юридично визначена якість продукції — це якість продукції, норми щодо якої встановлено у нормативно-правових актах. Тому якість продукції, що юридично не визначена, — це якість, яку визначають споживачі на підставі свого досвіду щодо споживання подібної продукції та інформації щодо цієї продукції, а також за результатами перевірки цієї якості доступними їм способами і методами. Зазвичай продукція поєднує в собі чинники як юридично закріпленої, так і юридично не закріпленої якості, адже закріпити у нормативно-правових актах всі критерії якості продукції неможливо, до того ж немає сенсу (не можна знищувати «простір» для розвитку продукції та «простір» для творчого експерименту, позитивний результат якого визначає лише попит споживачів).

З урахуванням зазначеного можна сказати, що якість продукції є комплексною категорією щодо сукупності властивостей продукції, яка поєднує юридично закріплені у нормативно-правових актах та угодах (договорах) та юридично не закріплені критерії, які визначають її здатність задовольняти потреби споживачів. З розвитком потреб споживачів розвивається і якість продукції. Водночас розвиток якості продукції має передбачати розвиток споживчих потреб. Ці дві категорії доповнюють одна одну та працюють на загальний результат — підвищення якості продукції.

Не можна погодитися і ще з однією тезою С.М. Орехова. На його думку, якість — це комплексне та багатостороннє поняття, що охоплює юридичні, економічні та технічні характеристики, а, крім стандартних показників якості (відповідність стандартам, безпека, надійність), особливого значення у сучасних умовах набувають також показники технологічності та інноваційності, адже технології виробництва мають бути безпечними і постійно вдосконалюватися для задоволення не лише існуючих, але й передбачуваних потреб споживачів [1, с. 16—17].

Не зрозумілим у визначенні якості є наявність юридичних характеристик, що може сприйматися лише в тому сенсі, що норми стосовно виготовлення та використання продукції закріплено у чинних нормативно-правових актах, і відповідні органи виконавчої влади мають певні повноваження щодо регулювання сфери виготов-

лення та застосування певної продукції. Втім, продукція як така не має юридичних характеристик.

Певних пояснень потребує і належність економічних характеристик до якості продукції. Зрозуміло, що економічні характеристики впливають на виробництво продукції, її ціну і на якість: чим більше вкладено коштів у розробку та виготовлення продукції, тим вона має бути якіснішою. Але ця теза не завжди відповідає дійсності. Споживач завжди оцінює співвідношення ціни продукції та її якості й обирає прийнятний для себе варіант. Економічні характеристики продукції можна визначити як її споживчу реалізаційну спроможність.

Отже, і юридичні, і економічні характеристики продукції є супутніми характеристиками її якості (супутніми є також інноваційні, інвестиційні характеристики, маркетинг, реклама тощо). Проте технічні характеристики продукції, як вже зазначалося, також не є визначальними (слід враховувати ще дизайнерські, ергономічні властивості продукції тощо).

Слушною є думка С.М. Орехова щодо важливості закріплення загальних критеріїв якості продукції у нормативно-правових документах, що передбачає їх обов'язкове дотримання, а також щодо подальшого розвитку системи державного регулювання якості продукції шляхом договірної практики [1, с. 17]. При цьому логічно виглядає тенденція європейської системи стандартизації щодо зменшення кількості обов'язкових стандартів і проведення обов'язкової сертифікації.

Установлення вимог до продукції у договорах між двома суб'єктами господарської діяльності не є новою практикою — критерії якості (у тому числі безпеки) продукції завжди встановлювали у договорах. Проте орієнтиром при цьому мають бути адміністративні норми (у тому числі й щодо діяльності органів виконавчої влади з питань їх дотримання).

До функцій державного регулювання у сфері якості науково-технічної продукції належать:

- державне нормування та класифікація показників якості і безпеки науково-технічної продукції та сировини, матеріалів і речовин для неї;
- державна реєстрація науково-технічної продукції, визначена чинними нормативно-правовими актами, та сировини, матеріалів і речовин для неї з урахуванням усіх встановлених заходів безпеки до такої продукції;
- державна реєстрація нормативно-правових і нормативних (стандартів, технічних умов тощо) документів на науково-технічну продукцію;
- декларування відповідності науково-технічної продукції, сировини, матеріалів і речовин для неї певним вимогам;
- сертифікація науково-технічної продукції, сировини, матеріалів і речовин для неї;
- встановлення та додержання порядку ввезення в Україну науково-технічної продукції, сировини, матеріалів і речовин для неї;
- здійснення контролю за додержанням порядку ввезення в Україну науково-технічної продукції, сировини, матеріалів і речовин для неї.

Крім того, до функцій адміністративно-правового регулювання якості науково-технічної продукції слід додати функції стосовно діяльності органів виконавчої влади та місцевого самоврядування у цій сфері, визначені чинними нормативно-правовими актами:

– організаційна діяльність — організаційне забезпечення сфери якості науково-технічної продукції шляхом адміністративного впливу органів виконавчої влади, інших державних суб'єктів, яким делеговано це право, на суб'єктів цієї діяльності з метою забезпечення встановлених у нормативно-правових актах критеріїв якості продукції та організації підготовки інших нормативно-правових актів і змін до них у зазначеній сфері (йдеться про підготовку належних умов для створення нормативно-правових актів і введення їх у дію);

– підготовка технічних регламентів і нормативно-правових актів у сфері безпеки науково-технічної продукції — забезпечення розробки та затвердження в установленому порядку технічних регламентів і нормативно-правових актів щодо безпечності продукції як для людини, так і для навколишнього середовища (екологічної безпеки), їх погодження з органами виконавчої влади та зацікавленими організаціями, проведення інших робіт щодо введення їх у дію;

– стандартизація — забезпечення підготовки стандартів з питань проведення відповідної сфери науково-технічної діяльності, виготовлення науково-технічної продукції, її якості та безпечності, а також створення належних умов для діяльності суб'єктів стандартизації у цій сфері;

– загальний контроль (моніторинг) — проведення дій, пов'язаних з моніторингом сфери управління якістю, визначенням та усуненням прогалин в організаційно-му та правовому забезпеченні якості продукції;

– методичне забезпечення — забезпечення зазначеної сфери діяльності відповідними методиками та інструкціями щодо виконання заходів з регулювання якості продукції, а також діяльності суб'єктів і компетентних органів виконавчої влади, яким доручено виконання робіт з регулювання якості науково-технічної продукції.

С.М. Орехов цілком слушно вважає, що під інтересом слід розуміти прагнення суб'єкта користуватися певним соціальним благом. Водночас слід зазначити, що не кожний інтерес охороняється нормами права. Власне інтерес має бути стимулом для розробки нових норм стосовно його охорони та захисту, а не навпаки. Він також констатує, що реалізація і захист кожного законного інтересу завжди відповідають певним нормам права (забезпечується його правомірна основа). Але коли виникає відповідний інтерес, а норм права ще не існує, то не можна стверджувати, що він завжди відповідає нормам права — він є підґрунтям для виникнення норм права. Напевно, С.М. Орехов має на увазі законні інтереси, тобто інтереси вже визначені законом, і тоді він цілком правий, але інтереси людини, які не суперечать закону, теж є законними, навіть якщо їх чітко не визначили у нормативно-правових актах, проте їх забезпечення гарантовано Конституцією України [2].

Потребує уточнення і думка С.М. Орехова щодо того, що законні інтереси людини та громадянина в галузі стандартизації, якості продукції, метрології та сертифікації визначено як їх бажання та бажання юридичних осіб мати можливість повною мірою користуватися певними соціальними благами та виробничими пільгами на основі закону [1, с. 9]. З таким визначенням можна погодитися за умови, якщо до соціальних благ віднести правила конкурентної гри між суб'єктами з випуску однотипної продукції. Проте віднести їх до соціальних благ навряд чи можливо, хоча інтерес вони, звісно, становлять.

Тобто до законних інтересів (визначених у нормативно-правових актах) людини, громадянина та юридичної особи у сфері стандартизації, якості продук-

ції, метрології та сертифікації можна віднести їх бажання користуватися не лише певними соціальними благами та виробничими пільгами, а й встановленими правилами у зазначеній сфері з метою забезпечення своєї діяльності на конкурентній основі. Тому законний інтерес може бути як особистим (бажання користуватися певними соціальними благами та виробничими пільгами), так і вимушеним (бажання користуватися встановленими правилами у названій сфері з метою забезпечення своєї діяльності на конкурентній основі). Слід зазначити, що суб'єкти, які належать до категорії споживачів, сприймають вимушений інтерес з боку виробника, встановлений до продукції, як особистий інтерес, адже це інтерес щодо задоволення їхніх потреб стосовно якості та безпечності продукції (зрозуміло, що той самий інтерес для різних суб'єктів може бути як вимушеним, так і особистим).

Не можна залишити без уточнення і думку С.М. Орехова стосовно того, що продукція не завжди є якісною, хоча й відповідає державним стандартам [1, с. 16]. Потрібно зауважити, що якість продукції не є сталою величиною, і продукція, яку споживач ще вчора вважав якісною, сьогодні може такою не бути. Насамперед це стосується продукції науково-технічної діяльності. Тобто якість продукції у сфері науково-технічної діяльності — це динамічне явище. Критерії якості постійно розвиваються та змінюються з розвитком наукової сфери та науково-технічного прогресу у цілому (змін зазнають уподобання споживачів, що змушує виробників змінювати виробничий процес, і тому змінюються встановлені у нормативно-правових актах норми щодо науково-технічної продукції).

Одним з основних чинників впливу держави на вдосконалення системи управління якістю є встановлення адміністративно-правових норм у сфері особистих і вимушених інтересів споживачів і виробників продукції з метою стимулювання розвитку цих інтересів. Стимулювання особистого інтересу споживачів призводить до встановлення вимог щодо якості та безпечності продукції. Стимулювання вимушеного інтересу до продукції з боку виробників призводить до активізації конкурентної боротьби на ринку однотипної продукції та розвитку бізнесу, а також до підвищення якості та безпечності продукції.

Адміністративно-правова система забезпечення якості продукції (відповідно до її складових: стандартизація, сертифікація, сфера розробки технічних регламентів та оцінки відповідності продукції) регулюється Кодексом України про адміністративні правопорушення [3], Кримінальним кодексом України [4], Цивільним кодексом України [5], Господарським кодексом України [6], Митним кодексом України [7], законами України «Про технічні регламенти та оцінку відповідності» [8], «Про стандартизацію» [9], «Про захист прав споживачів» [10], «Про підтвердження відповідності» [11], «Про державний ринковий нагляд і контроль нехарчової продукції» [12], «Про охорону навколишнього природного середовища» [13], «Про екологічний аудит» [14], «Про акредитацію органів з оцінки відповідності» [15], а також Декретом Кабінету Міністрів України «Про стандартизацію і сертифікацію» [16] й іншими нормативно-правовими актами.

Забезпечення якості та безпечності продукції на всіх етапах виробничого процесу є основним лейтмотивом міжнародних стандартів серії ISO, які, базуючись на процесному підході до виконання робіт, встановлюють відповідні правила та норми для організації системи управління якістю, у тому числі і в науково-технічній сфері.

Система управління якістю за цими стандартами забезпечує контроль всього процесу виробництва — від забезпечення виробничого процесу всіма видами ресурсів до виготовлення, перевірки та пакування продукції.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Орехов С.М. Адміністративно-правове регулювання в галузі стандартизації, якості продукції, метрології і сертифікації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / С.М. Орехов. — К., 2011. — 23 с.
2. Конституція України : станом на 15 трав. 2014 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
3. Кодекс України про адміністративні правопорушення : станом на 23 груд. 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>.
4. Кримінальний кодекс України. : станом на 24 лист. 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/page12?text=367>.
5. Цивільний кодекс України : станом на 14 трав. 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
6. Господарський кодекс України : станом на 16 лип. 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.
7. Митний кодекс України : станом на 23 груд. 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/4495-17>.
8. Про технічні регламенти та оцінку відповідності : Закон України : станом на 15 січ. 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/124-19/page4>.
9. Про стандартизацію : Закон України : станом на 15 січ. 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1315-18>.
10. Про захист прав споживачів: Закон України : станом на 03 верес. 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1023-12>.
11. Про підтвердження відповідності : Закон України : станом на 15 січ. 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/124-19/page4>.
12. Про державний ринковий нагляд і контроль нехарчової продукції : Закон України : станом на 10 лист. 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2735-17>.
13. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України : станом на 10 лист. 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1264-12>.
14. Про екологічний аудит: Закон України : станом на 16 жовт. 2012 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1862-15>.
15. Про акредитацію органів з оцінки відповідності: Закон України : станом на 15 січ. 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2407-14>.
16. Про стандартизацію і сертифікацію : Декрет Кабінету Міністрів України : станом на 08 груд. 2015 р. [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/46-93>.

17. *Аграрне право України* [Електронний ресурс]: підручник / [за ред. О.О. Погрібного]. — К. : Істина, 2007. — 448 с. — Режим доступу : <http://uristinfo.net/agropravo/48-оопогрибний-аграрне-право-ukrayini/882-rozdil-21-pravove-zabezpechennja-jakosti-silskogospodarskoyi-produktsiyi.html?start=1>.

18. *Пархоменко М.М.* Господарсько-правові засоби забезпечення якості продукції в Україні / М.М. Пархоменко // Економіка та право. — 2009. — № 2. — С. 19—24.